

Andrzej Stachowiak
Gdańsk

Zwyczaje religijne i miejsca kultu jako elementy niematerialnego dziedzictwa kulturowego Pomorza Wschodniego

Streszczenie: Artykuł streszcza wyniki dotychczasowych badań prowadzonych na Pomorzu Wschodnim, dotyczących zjawisk religijnych i miejsc kultu jako elementów niematerialnego dziedzictwa kulturowego. Chociaż sama religia nie jest objęta *Konwencją UNESCO w sprawie ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego*, praktyki kulturowe i kulturowe środki wyrazu są silnie inspirowane tradycją religijną i wiarą. Dla ściślejszej systematyzacji problematyki dokonano podziału omawianych zjawisk na trzy grupy tematyczne (domeny): miejsca (prze-strzeń), gesty (praktyki), rok kościelny i obrzędowy (czas), przy czym pierwszą grupę opisano szczegółowo na podstawie zebranego materiału etnograficznego.

Słowa kluczowe: zwyczaje religijne, miejsca kultu, niematerialne dziedzictwo kulturowe

Religious Customs and Places of Worship as Components of the Intangible Cultural Heritage in Eastern Pomerania

Abstract: The paper refers to the results of previous fieldwork referring to religious phenomena and places of worship as part of intangible cultural heritage in Eastern Pomerania. Even though religion is not strictly included in the *UNESCO Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage*, cultural practices and cultural means of expression are strongly inspired by the religious tradition and faith. For more precise systematization of the discussed issues, these phenomena are classified into three thematic groups (domains): places (space), gestures (practice), the ritual year (time). The first group is described in detail on the basis of ethnographic material.

Key words: religious customs, places of worship, intangible cultural heritage

Artykuł jest pokłosiem badań, które prowadziłem wraz z zespołem od 2013 roku, w ramach projektu *Niematerialne Dziedzictwo Kulturowe Pomorza Wschodniego. Katalog i monografia*¹. Badaniami etnograficznymi objąłem zjawiska niematerialnego dziedzictwa kulturowego, pośrednio lub bezpośrednio związane ze sferą religijności (praktyk religijnych) mieszkańców województwa pomorskiego. *Konwencja UNESCO w sprawie ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego* z 2003 roku definiuje to dziedzictwo jako „praktyki, wyobrażenia, przekazy, wiedzę i umiejętności – jak również związane z nimi instrumenty, przedmioty, artefakty i przestrzeń kulturową – które wspólnoty, grupy i, w niektórych przypadkach, jednostki uznają za część własnego dziedzictwa kulturowego” [*Konwencja... 2003*: art. 2]. Sama więc religia (podobnie jak język) nie jest objęta Konwencją i nie podlega jej ochronie, niemniej praktyki kulturowe i kulturowe środki wyrazu są – w sposób oczywisty, zwłaszcza w społecznościach o wysokich wskaźnikach religijności – silnie inspirowane tradycją religijną i wiarą [*Pytania i odpowiedzi...: 7*].

Wiele badanych zjawisk niematerialnego dziedzictwa kulturowego jest związanych z religijnością lokalnych społeczności Pomorza Wschodniego, gdyż wiara i praktyki religijne wciąż stanowią dla tych społeczności niejako wartość rdzenną. Moje zainteresowanie skierowałem jednak na aspekt kulturowy wspomnianych zjawisk. Szczególną uwagę zwracają te z nich, które związane są z miejscami świętymi, jako miejscami kultu i uroczystości odpustowych oraz jako celu pielgrzymek. Ciekawe są również miejsca uświęcone (krzyże i kapliczki przydrożne), nabożeństwa przy nich odprawiane oraz codzienne praktyki wierzeniowe (na przykład nakaz niepodejmowania pracy w niedziele i święta czy wykonywanie znaku krzyża przed rozkrojeniem bochenka chleba). Na marginesie pro-

1 Grant MNiSW pod tą nazwą (11H 12 0363 81) realizowany jest w ramach Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki pod kierownictwem prof. UG dr hab. Anny Kwaśniewskiej. W 2013 roku przeprowadzono 265 obszernych wywiadów kwestionariuszowych, a badaniami objęto 140 miejscowości. Do 2014 roku przeprowadziłem (osobiście) 65 wywiadów kwestionariuszowych oraz 15 wywiadów swobodnych (pogłębionych). Te ostatnie dotyczyły omawianych w tekście zagadnień. Ponadto w badaniach wykorzystałem obserwację uczestniczącą oraz przeprowadziłem kwerendę źródeł zastanych [zob. Kwaśniewska, Kulikowska 2014].

wadzonych badań zająłem się też innego typu praktykami religijnymi, odbywającymi się w świątyni (rok obrzędowy) oraz poza nią (zwyczaje, obyczaje i obrzędy religijne), które należą do odrębnych aspektów niematerialnego dziedzictwa kulturowego (na przykład zwyczaje wigilijne, działalność chórów kościelnych, widowiska religijne czy zwyczaje pogrzebowe). Dla systematyzacji problematyki dokonałem podziału omawianych zjawisk na trzy grupy tematyczne (domeny): miejsca (przestrzeń), gesty (praktyki), rok kościelny i obrzędowy (czas). Zgodnie z tym układem zagadnień, przywołując przykłady z terenu badań, postaram się nakreślić współczesne, „sakralne” oblicze niematerialnego dziedzictwa kulturowego, przy czym w artykule skupię się na zjawiskach przypisanych pierwszej z grup, pozostałe zaś jedynie zasygnalizuję.

Teren badań – Pomorze Wschodnie – jest (w sposób nieco sztywny ze względów formalnych, metodologicznych) wyznaczony granicami województwa pomorskiego, co choćby w przypadku ruchu pielgrzymkowego, który przekracza naturalnie administracyjne delimitacje, stanowi dla badacza pewne ograniczenie. Obszar ten podzielić można – biorąc pod uwagę różny przebieg powojennych procesów demograficznych – na dwie kategorie terytorialne: ziemie „stare” i ziemie „nowe”. Ziemie „stare” to obszar, gdzie zachowana została ciągłość osadnicza, a wiele elementów niematerialnego dziedzictwa kulturowego przetrwało w zmodernizowanej formie od czasów przedwojennych. Ziemie „nowe” natomiast, cechuje przerwanie ciągłości osadniczej i kulturowej oraz poszukiwanie (rekonstrukcja) tożsamości przez zamieszkujące je społeczności lokalne. Zdecydowaną większość ziem „starych” zamieszkują autochtoniczne grupy regionalne: Kaszubi, Kociewiaci i Borowiacy, zaś ziemie „nowe” zasiedlone zostały po wojnie przez osadników z ziem sąsiednich, z dalszych regionów Polski, z Kresów oraz przez przesiedlonych w 1947 roku, w ramach akcji „Wisła”, Ukraińców i Łemków. Ze względu na historyczną, demograficzną i kulturową specyfikę, Pomorze Wschodnie podzielić można również na pięć subregionów kulturowych: Kaszuby, Kociewie, Bory Tucholskie, Powiśle i Żuławy [zob. Knieć, Goszczyński, Obracht-Prondzyński 2013: 19–32]. Specyfika wyznaniowa mieszkańców województwa pomorskiego nie odbiega od „średniej ogólnopolskiej”: zdecydowana większość ludno-

ści przynależą do Kościoła rzymskokatolickiego. Obrządek greckokatolicki związany jest z mniejszością ukraińską, zaś ewangelikami (Kościół ewangelicko-augsburski) są zwykle osoby pochodzenia niemieckiego [zob. *Rocznik statystyczny* 2013: 117]. Powyższe, powszechnie znane i jednocześnie stereotypowe fakty, mają niebagatelne znaczenie dla podjętego w tym artykule tematu, dlatego warto są podkreślenia. Jednocześnie uwypuklenia wymaga inna z charakterystyk Pomorza Wschodniego, a mianowicie to, że konsekwencją procesów demograficznych, jakie dokonały się na tych ziemiach po 1945 roku, były również głębokie zmiany na mapie wyznaniowej tego terytorium. Czasy powojenne kontrastują tu z okresem międzywojennym, kiedy na podzielonym między trzy organizmy państwowe Pomorza, ścierały się wyraźnie dwa etnosy (polski i niemiecki) i wyznania (katolicy i ewangelicy).

Pierwsza grupa zjawisk religijnych, uznawanych za elementy niematerialnego dziedzictwa kulturowego, związana jest z kategorią miejsca bądź przestrzeni jako wartości społecznej, którą człowiek od zarania dziejów starał się dzielić na „swoją” i „obcą”, a także uświęcać miejsca spotkania z bóstwem. Stąd też wynika inny podział przestrzeni społecznej: na sferę *sacrum* (to, co święte) i sferę *profanum* (to, co powszednie). *Sacrum* jednakże oznacza zarówno zorganizowaną świętość, jak i świętość niezorganizowaną (gdzie *sacré* odnosi się do tego, co święte w sensie pozytywnym, jak i do tego, co przekłete i niebezpieczne). Zorganizowana świętość występuje przede wszystkim w obrębie sanktuarium jako najświętszego miejsca świątyni, ale też jako przestrzeni objętej wyjątkowym kultem religijnym – w miejscu objawienia się bóstwa. Objawia się ona również w pobliżu kapliczek i krzyży przydrożnych oraz przydomowych. Natomiast świętość, charakteryzująca się wspomnianą wyżej ambiwalencją, pojawia się w przestrzeni cmentarza, na granicach osady oraz w otoczeniu elementów krajobrazu naturalnego, którym przypisywana jest wyjątkowa moc [zob. Czarnowski 1956].

Na Pomorzu Wschodnim sanktuaria – w tradycyjnym tego słowa znaczeniu, jako miejsca szczególnego kultu – mają wielowiekową historię. Kult religijny sięga w niektórych z nich czasów średniowiecza, podobnie jak tradycja pielgrzymowania do tych miejsc. Dla Kaszubów szczególnymi

miejscami kultu są dwa sanktuaria maryjne – w Sianowie i Swarzewie. Matka Boska Sianowska nosi nawet tytuł Królowej Kaszub, co jest znakomitym przykładem etniczacji religii wśród Kaszubów. Zorganizowany, grupowy ruch pielgrzymkowy do tych miejsc odpustowych ma jednak niedługie tradycje, sięgające lat osiemdziesiątych XX wieku [Cichosz, Urbanowicz-Pluto 2010]. Znacznie dłuższą i nieprzerwaną tradycję mają dwie trasy pątników wiodące do Wejherowa. Pierwsza, której początek datuje się na 1669 rok, to pielgrzymka oliwska. Równie długą tradycję posiada kompania (wspólnota pątnicza) kościerska, która wyrusza do tego sanktuarium od 1674 roku [zob. Jażdżewski 2008]. Ale szczególnie pielgrzymka oliwska wydaje się być wartą uwagi dla badacza zjawisk religijnych. Zaliczyć ją należy do żywotnych elementów niematerialnego dziedzictwa kulturowego Pomorza Wschodniego. Chodzi tu przede wszystkim o ściśle określoną (choć zmienioną po II wojnie światowej) trasę pątników, wzdłuż której „są kapliczki, które są postojami grupy pielgrzymkowej, są witane, żegnane” [WR13, Luzino, Puck, 56]² (szczególnie ważna jest „powitalna” kapliczka w Renuszewie, „miejsce strategiczne dla całej pielgrzymki” [WR14, Gdańsk-Oliwa, 29]). Co roku pielgrzymi przyjmowani są na nocleg przez mieszkańców Szemuda, co stanowi istotny moment integracji pątników z wiernymi z tej miejscowości. Ważnym elementem kaszubskiej tradycji pielgrzymkowej jest pokłon feretronów, który wyraża się w wykonywaniu określonych ruchów (kłanianiu się, oddawaniu czci) niesionym przez pielgrzymów świętym obrazem. Pokłony kierowane są ku świątyniom macierzystym i docelowym, kościołom napotykanym na szlaku, krzyżom i kapliczkom przydrożnym oraz sobie nawzajem. Ten religijny rytuał opisywany był już trzysta lat temu, jednak dopiero niedawno, dzięki Internetowi, stał się powszechnie znany [Łaga 2013].

To jest tak medialnie nagłośnione, ale ma to swoją znacznie dawniejszą tradycję. Pokłony odbywają się nie tylko podczas odpustu, ale też przy powitaniach, większych kapliczkach, kościołach. Feretron Matki Boskiej

2 Zapis w nawiasie oznacza: numer wywiadu, miejsce pełnienia posługi duszpasterskiej (w przypadku osób duchownych) i wiek respondenta. Wszystkie wywiady znajdują się w archiwum prywatnym autora.

Oliwskiej, zabytkowy, nie jest noszony przez cały czas trasy pielgrzymki, bo waży około 140 kilogramów. Po przejściu przez miejscowość, koło kapliczki, jest zwijany i wkładany do wózka, przyczepki samochodu, który jedzie, towarzyszy pielgrzymce. Nie przy każdej kapliczce czy krzyżu są pokłony, bo jest ich tyle, że byłoby to bardzo męczące dla niosących feretron. Feretron niesiony jest przez mężczyzn z Bractwa Krzyża Świętego [WR14, Gdańsk-Oliwa, 29].

Tradycja tego typu bractw kościelnych, których głównym zadaniem jest opieka nad feretronem i sztandarem parafialnym, jest również godna szerszego zbadania. Podobne bractwo działa przy parafii św. Wojciecha Chrzyciela w Gdańsku. Kult św. Wojciecha posiada na Pomorzu Wschodnim ponad tysiącletnią tradycję. Na odpusty w dzień patrona Polski przybywają rzesze wiernych, w tym przedstawiciele społeczności kaszubskiej, którzy corocznie, ubrani w stroje regionalne, składają na ręce metropolity dary. Pątnicy uczestniczą również w lokalnych pielgrzymkach do sanktuarium w Świętym Gaju – miejsca męczeńskiej śmierci św. Wojciecha. Pielgrzymki o charakterze lokalnym mają swoją specyfikę – są to zwykle jednodniowe, piesze peregrynacje do licznych na Pomorzu małych sanktuariów i miejsc odpustowych.

Jako chłopiec urodzony i wychowany na Kaszubach, dopiero od 15 roku życia „chodziłem” na pielgrzymkę (dwudniową) z Luzina do Swarzewa 40 km tam, następnego dnia 40 z powrotem – morderczy maraton, który słabszych raczej zniechęcał. A w drodze sporo „rozrywkowych” rówieśników: alkohol, papierosy, młodzieżowe rozróby „na noclegu” w Swarzewie. „Prawdziwe” pielgrzymowanie odkryłem później – wspomina wieloletni przewodnik Pielgrzymki Kaszubskiej na Jasną Górę [Perszon 2015].

Te dłuższe, kilkudniowe pielgrzymki to – jak wspominają informatorzy – swoiste „rekołacje w drodze”. Specyfiką kaszubskiej religijności jest również udział w pielgrzymkach i odpustach rybackich odbywanych łódziami (Puck [zob. Kownacka 2014], Swarzewo, Kąty Rybackie) lub łódziami i pieszo (na trasie Nadole – Żarnowiec). Na uwagę zasługuje również „odnowiony” niedawno kult Błogosławionej Doroty z Mątów Wielkich na

Żuławach, sięgający XIV wieku (i jego współczesna recepcja), z dwoma sanktuariami: w miejscu narodzenia świętej oraz w Kwidzynie, gdzie dokonała ona żywota. Przyczyną „pewnego osłabienia kultu [bł. Doroty – przyp. A.S.] to była migracja, zabrakło autochtonów, ludzie zostali wypędzeni stąd, albo sami się przenieśli [...]. I dopiero teraz [...], po powstaniu nowej diecezji w dziewięćdziesiątym drugim roku, może trochę wcześniej, ten kult odżywa i dociera do świadomości tych ludzi” [WR9, Mątowy Wielkie, 48]. Lokalne odpusty i małe sanktuaria bliskie są „niekanonicznym” miejscom objawień. Doskonałym przykładem może być wieś Balewo, niedaleko Mikołajek Pomorskich, gdzie w pobliskim lesie ukazać się miała Matka Boska. „Miałam sen właśnie o tym drzewie i wizerunku Maryi, jakby do mnie przemawiał. Kazała mi powiedzieć ludziom, żeby się pod nim modlili” – wyznała jedna z mieszkanek pobliskiej miejscowości [Laudański 2009].

Kolejnymi – po sanktuariach – przestrzeniami świętości są krzyże i kapliczki przydrożne, tak zwane *bożemęki*. Są to miejsca uświęcone, w których wierni modlą się, spotykają się na nabożeństwach, oddają cześć Bogu. W wielu kaszubskich miejscowościach ciągle żywa jest tradycja odprawiania przy nich nabożeństw majowych, które integrują lokalną społeczność jako wspólnotę wiernych. Nabożeństwa odbywają się także w inne miesiące roku, aż do października. Zauważyć należy znacznie mniejszą liczbę tego typu praktyk poza Kaszubami, zwłaszcza na ziemiach „nowych”, jak również powszechniejsze występowanie nabożeństw w miejscowościach, gdzie brak jest świątyni. Interesujące dla badacza zjawisk religijnych są same obiekty kultu (krzyże i kapliczki), troska o ich wygląd oraz ich pochodzenie. Jeśli na ziemiach „starych” tradycja stawiania tych form małej architektury sakralnej jest dawna, tak na ziemiach „nowych” ma ona powojenną proveniencję – tam też kapliczki wykonywano często z materiału pochodzącego z niemieckich pomników. Również cmentarze, jako swoiste „teksty kultury”, są przestrzeniami, gdzie odbywają się praktyki ściśle związane z religijnością miejscowej ludności. W kontekście zwyczajów pogrzebowych, warta odnotowania jest wciąż obecna na Kaszubach tradycja odprawiania *pustych nocy*, czyli całonocnego czuwania modlitewnego przy zmarłym, które dziś zwykle odbywa się już nie w domu, lecz w kaplicy i trwa tylko do północy [zob. Perszon 1999]. Dodać należy,

że po śmierci Jana Pawła II w sanktuarium w Sianowie, w przeddzień jego pogrzebu, miejscowa społeczność kaszubska zorganizowała owe tradycyjne całonocne czuwanie w intencji zmarłego papieża.

Tego typu indywidualne i zbiorowe praktyki religijne (wypełniane w przestrzeni i w czasie), sprowadzane do sakralnych gestów i formuł, są drugim obszarem tematycznym, związanym ze zwyczajami religijnymi jako elementami niematerialnego dziedzictwa kulturowego. Za przykład można podać oddawanie czci i dziękczynienie. Praktyki te ujawniają się (są obserwowane) nawet w miejscach zwyczajnych (zdejmowanie czapki przez ludzi starszych jadących trójmiejskim tramwajem czy autobusem podczas mijania kościoła, albo przeżegnanie się przed rozpoczęciem podróży). Wśród ważnych praktyk życia religijnego wymienić należy: akty modlitewne, śpiew, przedstawienia religijne, a także – wspomniane wcześniej – dekorowanie miejsc świętych i uświęconych oraz dbanie o nie. Do praktyk religijnych zaliczymy również sakralizację zjawisk i rzeczy codziennych (poza świątynią), co powszechniejsze jest na ziemiach „starych” [zob. Kwaśniewska, Kulikowska 2014]. Sakralizacja ta wyraża się w czynieniu znaku krzyża na chlebie (zwyczaj znany już niemal wyłącznie z przeszłości), dawaniu opłatka bydłu, ablucjach, a także święceniu pokarmów (przy kapliczkach), pól, budynków, małej architektury oraz sakramentaliów: ziół, świec, kredy i wody .

Trzecia badana grupa tematyczna zjawisk niematerialnego dziedzictwa kulturowego o religijnym rysie, wiąże się z kategorią (domeną) czasu i jest określona przez rok kościelny (liturgiczny). W ciągu roku, podzielonego na sześć okresów, w kościele wypełnianych jest wiele praktyk i rytuałów, które – jeśli tylko są specyficzne dla regionu czy miejscowości i posiadają „kulturowy koloryt” – warte są odnotowania przez badacza. Wydaje się jednak, że na omawianym terenie nie ma już przykładów, które zasługiwałyby na szczególną uwagę, jak choćby wpisana na *Krajową listę niematerialnego dziedzictwa kulturowego* procesja Bożego Ciała w Łowiczu [*Niematerialne...* 2015: 28], która od kilkuset lat nieprzerwanie wyraża, w sposób niezwykle barwny, tożsamość i kulturę mieszkańców regionu.

Bibliografia

Cichosz Wojciech, Urbanowicz-Pluto Lucyna

2010: *Kaszubi i Królowa ich serc: Madonna Sianowska i Swarzewska*. „Studia Gdańskie”, t. 27, s. 119–129.

Czarnowski Stefan

1956: *Podział przestrzeni i jej rozgraniczenie w religii i magii*. [W:] S. Czarnowski. *Dzieła*. T. 3. Warszawa, s. 221–236.

Kniec Wojciech, Goszczyński Wojciech, Obracht-Prondzyński Cezary

2013: *Kapitał społeczny wsi pomorskiej*. Wierzyca: Kaszubski Uniwersytet Ludowy.

Konwencja...

2003: *Konwencja UNESCO w sprawie ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego, sporządzona w Paryżu dnia 17 października 2003 r.* [W:] *Dziennik Ustaw*, 2011, nr 172, poz. 1018, s. 10038–10065.

Kownacka Ewa

2014: *Łodziowa pielgrzymka kaszubskich rybaków na odpust św. Piotra i Pawła do Pucka*. Gdańsk: Zrzeszenie Kaszubsko-Pomorskie.

Kwaśniewska Anna, Kulikowska Katarzyna

2014: *Niematerialne dziedzictwo kulturowe Pomorza Wschodniego – stan zachowania, dokumentacja, problemy badawcze*. <http://www.slideshare.net/haniaop/prezentacja-niematerialne> [ostatni dostęp: luty 2015].

Laudański Roman

2009: *Chodzą do lasu zamiast do kościoła. Bo na drzewie widać wizerunek Matki Boskiej*. „Kurier Poranny. Magazyn”. <http://www.poranny.pl/apps/pbcs.dll/article?AID=/20090531/MAGAZYN/199229510> [ostatni dostęp: luty 2015].

Łaga Zuzanna

2013: *„Feretron Dance”, czyli co Kaszub robi z feretronem*. <http://etnolodzy.pl/artykuly/ite/99-feretron-dance> [ostatni dostęp: luty 2015].

Niematerialne...

2015: *Niematerialne dziedzictwo kulturowe w Polsce*. http://niematerialne.nid.pl/Dziedzictwo_niematerialne/Czytelnia/Dziedzictwo_niematerialne%20w%20Polsce.pdf [ostatni dostęp: luty 2014].

Perszon Jan

1999: *Na brzegu życia i śmierci. Zwyczaje, obrzędy oraz wierzenia pogrzebowe i zaduszkowe na Kaszubach*. Lublin: TN KUL.

2015: *Pielgrzymka – szkoła życia*. <http://pielgrzymka.diecezja-torun.pl/aktualnosci/pielgrzymka-szkola-zycia/> [ostatni dostęp: luty 2015].

Pytania i odpowiedzi...

2015: *Pytania i odpowiedzi na temat... niematerialnego dziedzictwa kulturowego*. [http://niematerialne.nid.pl/Dziedzictwo_niematerialne/Czytelnia/Pytania%20i%20odpowiedzi%20na%20temat%20dziedzictwa%20nie-materialnego%20\(UNESCO\).pdf](http://niematerialne.nid.pl/Dziedzictwo_niematerialne/Czytelnia/Pytania%20i%20odpowiedzi%20na%20temat%20dziedzictwa%20nie-materialnego%20(UNESCO).pdf) [ostatni dostęp: luty 2015].

Rocznik statystyczny..

2013: *Rocznik Statystyczny Województwa Pomorskiego*. Gdańsk: Urząd Statystyczny w Gdańsku.